

ԹՈՐԳՈՄ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒՆ

1972ին, երբ Թորգոմ Սրբազանի մէկ Յօրհանանին առթիւ հրաւիրուած էի խօսելու, հետեւեալ կերպով վերջացուցի խօսքս. — «Կը մաղթեմ, ի խորոց սրտի, որ Աստուած երկար կեանք տայ ձեզի, Սրբազան Հայր, և դուք՝ անշեղ և անսայթաք շարունակէք ձեր ծառայութիւնը Ազգին և Եկեղեցիին, նո՛յն ոգիով, միևնոյն սկզբունքներով, և հասնիք ձեր Ոսկեայ Յօրհանանին»:

Ահաւասիկ հասանք:

Մաղթանքս առաւել քան իրագործուած է և Թորգոմ Սրբազան կը մտնէ եթանասուն տարիքէն ներս Ֆիզիքապէս առողջ և հոգեպէս զօրուոր, անշեղ և անսայթաք շարունակելու իր ծառայութիւնը ի սէր մեր խոցոտեալ Ազգին և տարուերող մեր Եկեղեցիին:

Շատ բան կարելի է ըսել և բազմաթիւ անէքթոտներով համեմեալ վկայութիւններ ընել անոր անձին մասին. բայց անցնինք:

Պատրաստ եմ մեղանշելու այն ըմբռնումին դէմ, ըստ որում հարսանիքի տան փեսայի թերութիւններուն մասին չեն խօսիր. բայց այստեղ լռութեամբ պիտի չանցնէի եթէ անոր թերութիւնները որեւէ կերպով մնասէին իր գործին և կոչումին: Բարեբախտաբար իր թերութիւնները կը փաստեն միայն թէ ա՛ն ալ մարդ մըն է մեր ամենուն նման և չի գար տարբեր մոլորակէ: Եւ որովհետեւ չեմ խօսիր թշնամիի մը նման, փաքողութիւն է ծանրանալ անոնց վրայ:

Թորգոմ Սրբազան իր կեանքի այս հանգրուանին ինծի կը ներկայանայ երեք գլխաւոր բաժանումներով.

- Բանաստեղծը,
- Հոգևորականը,
- Մարդը:

Հոս նպատակս չէ՛ խօսիլ այն նպատին մասին որ ան բերաւ մեր գրականութեան՝ Շէն-Մահ ծածկանունին տակ իր

գրած քերթուածներով, որոնք «Կանքի Օրեր» հատորին մէջ մտան քանի մը տարի առաջ, այլ կ'ակնարկեմ իր բանաստեղծ հոգիին, որ կազմուեցաւ Երուսաղէմի ու գեղէն մթնոլորտին մէջ: «Խնթ» և «Ջրբազան խնթութեանց» սիրահար հոգի մըն էր վաղ երիտասարդութենէն սկսեալ, որ յորդանոս անձրևին տակ դուրս կու գար իր սենեակէն, ու կը քուլէր Սուրբ Քաղաքէն դուրս դէպի բլուրները, դէպի բնութիւն, սուլող հովերու երգը ականջին, և քանի մը ժամէն, թաց, խոնավութիւնը ոսկորներուն հասած, կը վերադառնար սենեակ, լեցունութեամբ մը որ յատուկ է բանաստեղծ հոգիներու: Տակաւին պատանի՝ անօրինակ տրտմութիւն մը կար սրտին մէջ՝ զոր բա՛ն ու բրի՛շ ըրած՝ կը փորձէր պիղծել խորութիւնը կեանքին: Նոյն տրտմութիւնն էր որ կը մղէր զայն երգելու, կամ այլ գիշերներ՝ ճեմելու Արեղաթաղի երկար տանիքին վրայ, մտածում մը մտքին, ուրիշ ատեն արցունք աչքերուն, որ կը յանգէր վերջապէս քերթուածի մը սկիզբին, և կը սկսէր աշխատուած, զուսպ և մաքուր հնչեակ մը, ուր ուժէն աւելի երազ կար, խորքին հափ՝ կերպարանք, առատ քրտինք, և անխուսափելիօրէն տարտամութիւն մը՝ զոր դժուար չէ հասկնալ եթէ նկատի առնենք կաշկանդումները կոչումին: Որովհետեւ, էապէս խիզախ իր հոգիին մէջ այս տարտամութիւնը ուրիշ բան չէր քան տաւտամուսը մտքին, կոչումէն պարտադրուած ամօթխածութիւնը և, ինչո՞ւ չէ, փափկանկատութիւնը՝ այլապէս քաջ և նրբազգած մարդուն:

Զսպուած և հարկադրաբար զսպուելիք սէրեր և զգացումներ, սիրոյ խլրտում և խուսկի բոյր, մոմի ու կանթեղի, լոյսի և ստուերի, չէն-մահերու աշխարհին մէջ, սև վերաբկուի սրսփիւնը միշտ ականջին, դարաւոր վանքի մը, ինչպէս

և հինաւուրց խորունկ քաղաքի մը բնակիչ, մայրինեբու, նոճինեբու և մա՛նաւանդ աշտարակներէն յառնող զանգակներու մեղեդիով առաւել ևս միօրիի դարձած իր հոգին կրնա՞ր միթէ տարբեր ըլլալ և հեռու մնալ բանաստեղծութենէ:

Ամէն պատանի երբ կը քալէ դէպի երիտառարգութիւն, կրնայ բանաստեղծական խլրտումներ զգալ. նոյնիսկ գրի առնել զանոնք. այս՝ բնական է և վախճանաւոր: Թորգոմ Սրբազանի բանաստեղծ հոգին սակայն շարունակեց մեծնալ փառանգաւորացի սեղաններէն, սարկաւաղութեան քոյնի վեր, նորած տերջայի, վարդապետի ապրումներէն անդին, մինչև եպիսկոպոսութիւն և Արքութիւն, նոյնիսկ Ամերիկայի մէջ, ուր կեանքի տեսակն ու իր պաշտօններէն յառաջացած տաղանդը, ժամանակավաճառութեան և աճապարանքի աւերները սկսան արդէր հանդիսանալ ներհայեցող խոկումի, բանաստեղծներու յատուկ մտածախառն երազայնութեան, որ այնքան անհրաժեշտ է ընդհանրապէս ամէն ստեղծագործութեան համար: Ամերիկան այս տեսակէտով մնասակար հանդիսացաւ Շէն-Մանին, ուր թէև չկորսնցուց — չէր կրնար կորսնցնել — բանաստեղծի հոգին, սակայն երկրին արազընթաց թափը, յարձանաւորը, տաղաւանն ու ընդհանուր մթնոլորտը անտարակոյս ազդեցին որ ան ի լուսագոյնս չկարենայ արտադրել, մա՛նաւանդ երբ նկատի առնենք նաև պահանջները այս մեծ թեմին, որուն Առաջնորդն է ահաւասիկ քոսնիկեցի տարիներէ ի վեր: Բարեխառնարար բանաստեղծ հոգի մը չի մեռնիր՝ այլ կը ներհեմի միայն: Ուրախալի է որ վերջերս նորէն արթնցած է այդ հոգին իր մէջ:

Թորգոմ Սրբազանի անձին միւս բնոյթը նոյեւուրակեան է: Մենք յաճախ կը քննադատենք մեր հոգեւորականներուն անձն ու գործունէութիւնը: Յաւով կը նշենք այն դադախարը թէ ճամէն ասպարէզի մէջ գովելի մարդոց տոկոսը եթէ տասնինգ է ընդհանրապէս, մեր հոգեւորականներուն մէջ այդ միջինը երկու տոկոսը չ'անցնիր ըստ երևոյթին: Դուցէ ճիշդ է այս. բայց նկատի չենք առներ

որ անոնք իրենց պաշտօնին (կոչումին պիտի ըսէի եթէ լեզուս յառաջ երթար) բերմամբ, ակնբախ դիրքերու մէջ կը գտնուին, և ուրիշ մասնաւոր լուսարձակի տակ կը մնայ անոնց կեանքը, ուր թերութիւնները մեծ կ'երևին, եթէ իրապէս անոնք մեծ չեն արդէն: Եւ կը քննադատենք: Շատ կը սպասենք մեր հոգեւորականներէն և քիչ կը գտնենք: Անցեալները սինի մը կ'ըսէր... Վարձեա թէ մեր կուսակրօն եկեղեցականները իրենց ամուրիութեան՝ և ամուսնացեալ քահանաներն ալ եպիսկոպոս չկարենալ ըլլալու իրենց վրէժը կը լուծեն տղաքէն... Եւ Բայց արդէն խորտաւորող ճամբու մը մէջ մտանք և լու է որ դուրս գանք ասկէ. և առանց ուրիշներու ուսերուն կոխելու, բարձրացնենք այս եկեղեցականը, եթէ կ'որելի է, միայն իր խկակտն արժանիքներուն վրայ հիմնուելով: Եւ կ'արելի՞ է: Արդարեւ, Թորգոմ Սրբազան կը հաւատայ իր կոչումին. քոսնիկիք է եկեղեցիի և եկեղեցական հարցերու մասին. չի չեղիր իր սկզբունքներէն վասն անունի, դիրքի և վարկի: Իրեն համար գերադաս են ազգին և եկեղեցիին շահերը իր անձնական շահերէն: Ամենէն առաջ կ'ուզեմ մտնանալ իր կրօնական հաւատքը. պիտեմ թէ անգիր օրէնքով արդիւրեւ է խօսիլ մարդոց հաւատքի մասին. բայց հոգ չէ: Քանի եկեղեցական կը ճանչնաք դուք, որ ամէն առաւ պահանջը զգայ Սուրբ Գիրք կարդալու: Ես անձնապէս երկու եկեղեցական կը ճանչնամ այդպէս. մէկը սուրբ մըն էր որ տարիներ առաջ վախճանեցաւ. միւսին մասին ալ կը վկայեմ, հաւատացէք: Իսկ թէ ի՞նչ կ'արժէ եկեղեցական մը առանց հաւատքի. այդ ալ տարբեր հարց:

Թորգոմ Սրբազան անշուշտ կը հաւատայ Հայ եկեղեցւոյ միութեան: Բայց կը հաւատայ նաև որ այդ միութիւնը հիմնուի սկզբունքներու վրայ, որոնք դուրաւոր են և պէտք է որ յարգուին, յարգանք՝ առանց որուն միութիւնը չի կրնար առողջ, զօրաւոր և տեւական ըլլալ:

Հետեւած եմ իր եկեղեցական կեանքին զանազան հանգրուաններուն. — դպի՛ր, սարկաւաղ, արեղայ, վարդապետ, եպիս-

կոպոս, առաջնորդ, և մինչև Արքուժիւն: Մի՛շտ խղճամիտ, մի՛շտ պարտաճանաչ, մի՛շտ աշխատասէր և մի՛շտ զօրծին հաւատացող: Վանքին մէջ, առաւել և հաւատացող: Ժամերգութիւններէն երբեք չէր բացակայեր, նոյնիսկ «Լուր օրերուն», բայց մը՝ որ քիչ միաբանակիցներ կրնան լաւանիլ: Զուր չէր որ Թորգոմ Պատարք իր անունը կտակեց անոր: Եւ Թորգոմ վարդապետ, իր սիրած վանքին գոյտեման և առողջութեան նախանձախնդիր, չէր կրնար չմտնակցիլ վանքը իր հիմերէն ցնցող երկու տաղնապներուն, 1943 ին և 1956 ին: Մասնակցեցաւ՝ մի՛շտ մնալով պատշգամին վրայ, առանց գոհնկանալու, առանց վիրաւորեալի զգացումը և վրէժի թոյնը ունենալու սրտին մէջ, բայց նաև առանց չեղելու իր սկզբունքներէն, որոնք հիւստեամբ էին միայն ու միայն վանքի գերագոյն բարիքին շուրջ: Ըստ այնմ, նոյնիսկ իր հակառակորդները չկորսնցուցին իրենց յարգանքը անոր հանդէպ:

Դժուար կառավարելի՝ չըսելու համար անկառավարելի Թեմ մըն է Ամերիկեան այս գաղութը, որու Առաջնորդութիւնը ստանձնած է 1966էն ի վեր, հինգ անգամ վերանորոգելով: Ոմանք կը չփոթեն իր փոփանկատութիւնը «անորոշութեան», տատամսումի և նոյնիսկ տկարութեան հետ. սակայն անոնք որոնք լաւ կը ճանչնան զինք, գիտնեն թէ այդ չէ իրականութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ բազում և բազմազան կարիքները այս գաղութին. — դուրսէն եկած և տեղացի հայերուն մեծ և հիմնական տարբերութիւնները: Բաժանեալ եկեղեցիներու մշտնորոշութիւնը կանուրիւր: Լեզու՛ն, որ տեղատեղութեան մէջ է, աւանդութիւնները, սրտնք եթէ չեն ոտնակոխուիր, մոռացութեան դադարին մէջ կը հանգչին: Արտաքին հարաբերութիւնները, հիմնաւոր և նորերու միջև հնազանդ ընդլայնող խրամատը: Մեր եկեղեցիի հնութիւնը այլևս մոշած և ապայծառ հաստատութեան հետ չփոթող սմանց հոգերանութիւնը, եկեղեցւոյ կրօնական թէ ազգային թիքումի հարցը: Եւ վերջապէս, Հայու անսրբագրելի հո-

գերանութիւնը, ամէն զլխէ ձայն մը հանելու մեր հոգեկառոյցը, վիճելու և կրճատելու մեր անսանձ ախորժակը, որ բնազդ զարձած է այլևս: Հարցեր և մտահոգութիւններ, բազում և բազմազան, սրունց լուծումը եթէ մասամբ անկարելի՝ գէթ հունաւորումը հնարաւոր է և պէտք է որ ըլլայ: Ինչպէ՞ս լուծել զանոնք, սահմանաւորել ի հարկին, ինչպէ՞ս խօսք հասկըցնել մէկին և միւսին: Ինչպէ՞ս հրաւիրուած կիրքերը մեղմել և համերաշխութեան առաջնորդել գաղութը: Պէտք չէ մոռնալ իր բանիմաց և հմուտ՝ այլ նաև բուռն և յախճառ նախորդներէն մէկուն ճակատագիրը որուն, աւաղ, նկարագրի արտակարգ զօրութեան և այլ պատճառներով զլացուեցաւ ժողովուրդը առաջնորդելու պատենութիւնը, և ան չկրցաւ իր կարողութիւնը ամբողջութեամբ զօրածածել վերջնականապէս չէզոքացուելէ առաջ, ինչ որ մնասեց Հայ եկեղեցիին:

Այո՛, փոփանկատութիւնը պէտք չէ չփոթել տկարութեան կամ թուլութեան հետ, այլ նկատել այդ՝ բազմակարիք այս գաղութը առաջնորդելու շատ օգտակար յատկութիւններէն մէկը:

Հայաստանեայց եկեղեցին Թորգոմ Սրբազանի համար անխախտելի սրբութիւն մըն է: Վիշտ կը պատճառեն իրեն անոր անկողմակերպ վիճակը, պատրաստուած և նուիրեալ հոգեւորականներու պակասը, եկեղեցական շատ մը գիրքերու չգոյութիւնը կամ անբաւարարութիւնը: Ներգործօրէն տեղեակ է անոր կարիքներուն: Գիտէ անոր հոգեփրկութեան որքան ազգապահպանման անվիճելի դերը և խորապէս կը հաւատայ թէ Միխայիլ Բոքի վրայ պահող ամենահաստատուն երկու սիւններէն մէկն է եկեղեցին, միւսը ըլլալով լեզու՛ն: Որքան որ կարելի է, գիշերը ցերեկին խառնելով, ան կը տքնի հասնիլ այդ զանազան կարիքներուն, վկայ, ի միջի այլոց, իր հրատարակած գրքոյկները Միկաութեան, Պսակի, Արեւադալի և այլ ժամապահութեանց վերաբերեալ: Մասնաւոր կերպով կը հետաքրքրուի Հայ եկեղեցական երաժշտութեամբ: Նոյն սէրը չէ՞ր որ զայն մաս-

նազէտ դարձուց կոմիտաս վարդապետի ստեղծագործութիւններուն:

Իսկ Ամերիկայի Հայ Եկեղեցին քարտէսի վրայ կը մնայ Թորգոմ Սրբազանի աշխատութեամբ և ճիշդերով: Զգալի է անոր գերը Էֆումեքիք շարժումին մէջ: Ամերիկայի Եկեղեցիներու Ազգային Խորհուրդէն ներս իր գործուն մասնակցութիւնը ասոր փաստերէն մէկն է արդէն: Ատկէ դատ, Ամերիկայի Միաբնակ Եկեղեցիներու համախմբումներուն՝ մղիչ ուժերէն մէկն է ան, մեր առաջնորդարանէն ներս թէ դուրս:

Այսքան երկար գործողի պաշտօնաւարութենէ յետոյ, անշուշտ դժգոհներու խումբ մը գոյութիւն պիտի առնէր, ըլլայ աշխարհական՝ ըլլայ եկեղեցական դասէն: Բնական է այս, հակառակը անբնական պիտի թուէր: Երբ ամէն գլխէ հով մը կը փչէ, և երբ գլուխները բազմաթիւ են և հովերը կը փչեն տարբեր ուղղութիւններով, Սոսնորգ մը անշուշտ թէ պիտի չտարուի հոսանքներէն, և ուրեմն՝ դժգոհներ պիտի գտնուին: Յաւալի է սակայն երբ թշնամիներու կը վերածուին անոնք:

Եւ վերջապէս, Մաւրդ Թորգոմ Սրբազանին մէջ, որ կ'ամբողջանայ բանաստեղծին, հոգեւորականին և մարդուն ընդհանրապէս մէկտեղումով, և որ աւելի մեծ է քան իր մասնիկները, Թորգոմ Սրբազան սկզբունքային հորցերու և պայքարներու մէջ մինչև վերջ ազնիւ, շրջահայեաց և խոհուն է: Անդիջողութեան պարագային իսկ փափկանկատ՝ հակառակորդները անգամ չեն կրնար ժխտել իր ազնուականութիւնը: Կը պայքարի առանց թշնամութեան, առանց կորսնցնելու իր հոգիի մաքրութիւնը, որովհետեւ փոքրողութեան էապէս անծանօթ անձ մըն է ան: Առատաձեռն է, հոգածու և համբերող:

Երեք մեծ ուսուցիչներու ազդեցութեան տակ լոյսի եկան ի ծնէ ներկայ իր շնորհները:

— Թակոթ Օշական ծագեցուց իր մէջ սէրը մեր գրականութեան: Տուաւ անոր ոճի դժուարահասութիւնը: Շէն - Մանոր կը պարտի անթերի Հայերէն գրելու իր կարողութիւնը, բան մը որ զգորախտարար ներկայիս, ազգային բարձրագոյն վարժարաններու շրջանաւարտներէն քիչեր միայն կրնան արդարացիօրէն հաստատել:

— Շահան Պէրպէրեանի ազդեցութեան ներքեւ, Մաւրդ վայելչացաւ իր մէջ, և որուն ստորագիւծներէն ոմանք վերը յիշեցի: Եւ ան դարձաւ այս ազնուական ուսուցիչին արժանի՝ և իր կարգին՝ ազնուական աշակերտը: Անկէ սորվեցաւ կեանքը փիլիսոփայօրէն դիտելու և գեղեցկագէտօրէն զայն ընկալելու արուեստը:

— Իսկ հոգեւորական կեանքի մէջ իր մտատիպարն էր Թորգոմ Պատրիարք, որուն անունը կը կրէ առանց զայն նեմացնելու, և որմէ ան սորվեցաւ բարեխառնել մեր Եկեղեցիին կրօնական և ազգային անբաժանելի երկու երեսները, մէկուն սիրոյն՝ առանց միւսը արատաւարելու: Այդ ոգին է որ զայն հեռու պահեց ապաշխարած մարդոց բաւիղային և այլամերժ նայուածքէն, և միեւնոյն տան զինեց զայն եկեղեցամերձ և անկրօն հայերու հոգեբանութեան դէմ: որովհետեւ, ուսուցիչ և աշակերտ, լաւ գիտէին թէ մեր ազգը առանց մեր Եկեղեցիին չէր կրնար գոյատեւել, ինչպէս դարերու ընթացքին դիպումածի և ճակատագրի դժման բերումներով մեր Եկեղեցին չէր կրնար ապրիլ երբ պարպուէր իր ազգային նկարագրէն:

Նպատակս չէր Թորգոմ Սրբազանի ամբողջական անձը ներկայացնել իր նկարագրին և գործերուն ընդմէջէն: Եւ վկայութիւն մը կ'ուզէի ընել անոր անձին քանի մը երեսներու մասին զորս կը ճանչնամ մանկութենէս ի վեր:

Վստահ եղէք, նոյն վկայութիւնը պիտի ընէի թէ՛ իսկ չըլլայի իր մտերմութիւնը: